

политическим опытом, и своей карьерою.

Описал эту войну Кантакузина и Григора. Замечательно, что Кантакузин по яркости и изложению напоминает классических греческих историков, но размерами, весьма большими, книг резко отличается от них у Григоры: История разделена всего на 4 книги, не есть ли это подражание *Bello Civili* Цезаря. Кантакузин знал итальянский язык, а следовательно, в некоторой мере, и латинский.

В этой междуусобной войне, по словам историка Григора, всё население империи разделилось на две враждовавшие части: значительных, богатых и образованных (интеллигенции) и, с другой стороны, бедных и необразованных, и выдающуюся роль в ней играли город Фессалоника и его так называемые Зилоты.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, оп. 1, спр. 364, арк. 3-6; спр. 307, арк. 1-3.
Рукопис, оригінал.

Іван Григорович Турцевич

ЩОДЕННИК

частково опубліковано:

Архіви України. – 2001. – №6. – С.111-116.

1919 год

Июнь старого стиля

- 27/10,4. Нездоровиться. Обильный дождь. А.Б.Фохт* [1] принесла мех от проданного манто. Ляскоронский [2] даёт за картошку ещё 700 р.; сообщил о подписке на сахар из Носовки [3]; сообщил кое-какие новости. Максимович [4] принёс моё жалование, выданное вперёд и подлежащее возврату в течение месяца. Женщина принесла 3 фунта сахару-песку за 105 р. Пуд ржаной муки уже 800 р.
- 28/11,5. Нездоровиться: тяжесть, утомление. Ознакомился в библиотеке [5] с новым комплектом переводов. Купил с трудом, сходил за булками (30 р. фунт) к Спасу** [6], где кто-то *распускает* слухи о моих квартирах: «говорят профессору [...] остался должен Иржавецкой [7]». Уплатил сборщикам Козыревского [8] Совета деньги, наложенные 50 р. на Кр[...] [9].

* Короткі відомості у примітках про осіб, причетних до Ніжинського вищого навчального закладу подано за виданнями: Викладачі Ніжинської вищої школи. 1820-1920. Бібліографічний покажчик. Ч.1. – Ніжин,1998; Викладачі Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. Ч.2, Ч.3. – Ніжин,2000; Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820-1990. – Нежин,1993; Українські архівісти. Бібліографічний довідник. Вип.І (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К.,1999.

** Відомості про історичні події, історичні місця тощо м. Ніжина переважно взяті з: Чернігівщина: Енциклопедичний словник (за ред. А.В.Кудрицького). – К., 1990; Нежин: Очерк-фотопутеводитель (автор текста Г.В.Васильковский). – К., 1986; Ніжинщина (короткий нарис історії). – К., 1967; Історія міста Ніжена мовою дат. – Луцьк, 2004. – 178 с.

- 29/12,6. Усталость, в центр не ходил. У А.Н.Фогель [10]: уже зреют помидоры и репа! [...] 63 р., кукуруза по 10 р., 2 ножа Полт[...] продала. Думал отдать ей топор. Красных партизан [11] у Бахмача [12] с 400 убито, у Конотопа [13] с [...]. Снова делов! – в событиях.
- 30/13,+ Слабый *заморозок* перед *утром*, а ледник не открыть! Сонливость, по обеде – спал. Яйцо 4 р.!

Июль старого стиля

- 1/14,1. На базаре 1 фунт пшеничного хлеба 92 р., [...] 40 р., соль 90 р., яйцо 4¹/₂ р., коржик 60 р., лимон 30 р. Заложники [14]. Опять дождь!
- 2/15,2. Полторацкая. Объяснялся с Невструевой [15] о квартире. Вечером в библиотеке. Электричества не было.
- 3/16,3. Заседание касательно употребления выданного вперёд жалования. Слышен пулемёт и ружейные выстрелы [16]. Тревожное сообщение Николая Михайловича [17]. Сегодня [...] галоши [...]. Купил на базаре 2 фунта пшеничной муки 64 р., 2¹/₂ ржаной муки – 52 р. Получено жалование 1000 р. (за ½ месяца).
- 4/17,4. Также тревожно. Сегодня повырывал всю репу [18]. Отправил в новобр[...] своё имущество. Сонливость до и после обеда. Сновидения: во Франции [19] в [...], а прежде бывал [...].
- 5/18,5. Сегодня: реквизируют работников для сбора хлеба предприятия; работнику платят 150 р. в день [...].
- 6/19,6. В библиотеке сообщение Ляскоронского и Семёнова [20]. Каталоги по переопределению высшей школы. В сообщении.
- 7/20,+ У Невструевой: не дал[...]. По площади ходят строем с речёвкой. У Шпаковича [21]. У А.Н.Соколовой [22]. Немного простудился, на ночь хинину ½, потел. Сновидения.
- 8/21,1. Нездоровиться, язык яркий, [...]. Салицилки нет. На ночь хинину ½. Написал письмо Невструевой.
- 9/22,2. Нездоровиться. Максимков о комнате. В III в[...] з[...] за старым стилем. На ночь хинина ½.
- 10/23,3. Нездоровиться. Полт[...] рекомендовала кухарку-хозяйку. Миндел[...] требует прибавку 10 р. (к 30 р.), а обед – плохой, второе блюдо без мяса. На ночь хинина ½.
- 11/24,4. Нездоровиться. Сегодня доложили, что в августе может устроить в Институте [23]. Щ. (губ[...]) продала две ручки (5) за 20 р. Собрание Института для установки комплексов предметов, имеющих преподавание в будущем высшем учебном заведении г. Нежина [24].
- 12/25,5. Вандализм у дома Жолнер [25]. Язык белый и покрасневший, давление в правом боку. Накануне Максимков – Таркон[...]: приходит будто полк, уже занимают квартиры! Госпожа Шпакович и Сольмако [26] – о квартире. Питанье, омовенье, глаза!
- 13/26,6. Июль месяц. Болезнь. Беспокойный сон; давление в правом боку и прочее;

- дурное настроение. Объяснил Николаю [27]. Два офицера новоприбывших осматривали квартиры. Шпакович. Как хорошо в саду и огороде! Колодезь не выкачан ни разу, помидоры не подпёртые, в «Столовой» [28] справку не дали, а принёс обед от М. (40 р.)!
- 14/27,+ У Бух[...]: о жене Тихомирова [29], Николай будто бы причина как раз, но в[...] з[...] м[...] за что? Максимович с сыном [30]. Опять дождь! Письмо Кора[...].
- 15/28,1. Расчёт с молочницею [31] по 13 нового стиля июля. Намололи уж хлеба для каждого хозяйства (30 фунтов); 40 тонн может для всех хлеба. Купил 4 яйца за 20 р. Дождь мешает убирать сено и хлеб. У Купича с Семёновым и т.д... В Комиссию по преобразованию высших школ [32]. Съел 4 яйца!
- 16/29,2. Электричество у меня не *работает*. Тяжелое пробуждение. В Канцелярии Института [33], Техническом Училище [34], в Жилищной Комиссии, Шевченковском Саду [35] (м[...е] зап[...]), на базаре. В библиотеке с Семёновым и Купичем (прекрасная комплекса). У Соколовой. Плоти зов об обеде. Плотно не обедав, но ночью что-то с животом не ладно – и утром. Сновидения: я приехал в Италию [36].
- 17/30,3. Дурное настроение (хворь). У Кириллова [37] и с ним за городом, на железной дороге. Сновидения: Саше предложили пост министра, какой-то совсем молодой [...] (Тхоржевской и Мой-Борода [38]).
- 19/1,5. Август. На базаре. Смирнов [39] заплатил за май, июнь и июль (300) – почему? Сообщил о смерти Чернивецкого. У Бережкова [40] и А.Б.Фохт. Кириллов *сообщил*, что Николай опять на службе! У Максима. Максимков в моём саду – он кухарке собрал в моём саду крапиву и траву – для поросёнка! – возмутительно!!! Вечер прошёл – хорошо, но немного [...].
- 20/2,6. Дурное настроение и насморк, и язык белесоватый. В библиотеке. На ночь немного хинину. Много сновидений, чтобы все записать. Опять дождь. Молоко не принесла.
- 21/3,+ Язык белесоватый. Купич о Кириллове – утомлён от [...] ([...] Купич). Непременно объясниться с Невструевой. Ещё 25 должна. Вечером у Ляскоронского, объяснился с Данько. Объяснение с Невструевой не давало долго заснуть.
- 22/8,1. На базаре: ржаной хлеб 22 р., пшеничный – 38 р. ([...] будто меловица). [...] по Гоголевской [41], как двор. «Известий». Разговаривал с Одисовской, племянницей генерала – о квартире, и с О.П.Абрамовой. Артём, зять Добиаша [42]. Нигде ни салицилки, ни хинина, так что остаётся одно – быть здоровым. Спал. Максим. Овцы и козы. Наглое состояние. Сновидения: морем возвращаюсь из Франции и Рима [43].
- 23/5,2. Дурное настроение. Сообщил сегодня Николай о Кириллове и Добиаше. Ляскоронский. Свеча 20 р. Газет не нашёл. Напоминание от Бюро Труда, что прислуги и рабочих не должно принимать без посредничества Бюро. В библиотеке: Резанов [44] и Грузинский [45]; сообщили, *что* страшно [...], весьма беспокоятся со мной. Снова, между прочим, с Иосифом на железной дороге. Тихомиров уехал в Киев.

- 24,3. Солдат (прибыли из Саратова [46]) просил ложку – из казарм [...]. На базаре – тоже [...] новые, тоже могли бельё на реке. ½ фунта пшеничного хлеба – 20 р.; ржаной – 22 р. Обновлённая конференция. У Михайловского и Демкова. Вспоминали Зинов[...] (весьма постаревшего) и Сампо. Новодворский [47]: словно работник в Конт [48] [...]. Говорил о предстоящей реквизиции домашних вещей. Весьма также тревожит госпожа Гринфельд: фрау Руд [49]. В Нежине убили или застрелили, к [...] привязал священника и драл.
- 25/7,4. Также тревожно. Институт заняли солдаты. Большой насморк, усталость (тяжесть, [...]) и сонливость [...].
- 26/8,5. Ноет [...]. Тяжесть в ногах, усталость и сонливость, но обедал с аппетитом. Было изготовлено 6 тарелок обедов; но мне не продали. Побывал в Институте, пришел [...] 100.
- 27/9,6. Нездоровиться: к прочему ещё резь живота ([...]). Тарко[...] сказал, что [...], – тоже Семён [50]. На Институтской площади солдат ок. 1010 человек, идёт кормление [...] киевской [...]ников [...] ушли в город – или на вокзал [51]? (Институт остался ещё не [...]. Милиция для порядка [...]!). Не здоровиться (хинин 33 р.).
- 28/10,+ Семён устроился в Институте. Письмо от сестры [52]. Дождь. Хлеб 40-45 р., да и нет! Был сам в Институте. Кириллов: у венгров [...], а очередная бомба английская. Живот весьма расстроен [...]. Нужно бы пшеничного хлеба. Требуется съестное. Нельзя больше идти к плотнику Семёну?
- 29/11,1. Весьма дурное настроение! Сегодня встретил Григория С. Плащ женщины, у коей ограбили заарендованный ею сад. Мучит и тревожит довольно: на площади лагерь или бивак с кострами; воровство; утренняя реквизиция вещей. Ночью много ушло; стало быть, что [...] близко. Тревожным сюрпризом было почтение Елизаветы Александровны Дмитриевской, учительницы в м. Иван-город [53].
- 30/12,2. Картофель [...], почти весь вырван, мои огурцы потоптаны [54]. Кириллов и Купич *ὄαυυίλος*. Невструева о квартире ничего определённого. Соколов отказался давать обеды! Дождь.
- 31/13,3. Прекрасное небо и облака. Кризис. Утром на Магерской ул. [55]: 1) беседовал с Семеном и 2) с прачкою, тёщею Гончаренка [56], справлялся Абрамова. У Кирилловых: тётка у меня. Сообщил о заложниках Максимков: тревожит отношение Л.Гончаренко. Объяснился с [...] по поводу последней [...]. Солил огурцы, варил буряк, кяхи масло (¼ фунта 40 р.!). Веранда – за мною! [57] Сновидения кошмарные (обширная трагедия, блуждания). Жалование за ½ месяца 1000 р. Добавка.

Август

- 1/14,4. При пробуждении весьма тяжелое настроение; беспокоит вчерашнее повышение *давления*. Молочница рассказывала о [...] на Круче [58]. Дождь. Я опять в веранде! [59] Дебют кухарки-хозяйки. Семён перевозится и сдаёт

- вещи. На площади возле Института всё ещё значительное количество солдат ([...]). Вечером ушло с площади много солдат. Николай пришёл со своей [...]. Сновидения [...].
- 2/15,5. Дождь. Николай положил хлеб от б[...] р. Фунт крупы 40 р.; хлеб 30 р. Налив воды принеся ведро, почувствовал в правом лёгком [...] save! [60]. Наконец на площади у Института почти не видно солдат. Кошмар кончился?
- 3/16,6. 2 кувшина молока на 2 дня. Кириллов [...] Филиппову пилу [...] Учение небольшое [...].

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, оп. 1, спр. 372, арк. 138-139зв.; спр. 412, арк. 9-10зв.
Оригінал. Рукопис.

1919 сентябрь

- 6,5. Прекрасная погода. Базар наконец довольно оживлён, везли и дрова; хлеб 26-24 р. Купец увидел, что цены на него *стоят* и скоро понизятся. 1 небольшая пшеничная булочка 100 р., помидоры 10 р., сахар кусковый 70 р., сахар-песок 30 р., две моркови 5 р. Ключик к часам 15 р. Возвращаясь, слышал выстрелы на западе, не близко. Ю.В.Заболоцкий [61], измученный [...], сообщил, что пленённых, добравшихся подводой, следует остерегаться. Бюллетень: попытка бюллетень взять во что бы то не стало полностью не имела успеха. Среди дня, в пять вечера, пушечные выстрелы на западе. Смирнов [...], заходил и он. Разговаривал с пани [...] о них. Беляев в форме [...]. Немного простудился. Прошлой ночью-вечером в Ш.С. музыка при аккомпанименте канонады [...]. Майборода – о флаге. Аэропланы прекратили летать? Ночью, ок. 11 часов, казалось близко слишком стрельба; встревожился было совсем и читал Харикия [62], вот ночь не спал, и вот так [...].
- 7,6. Прекрасная погода. Хлеб 20 р. Ок. 9 – пушечная стрельба. В библиотеке почти опять *ничего не удалось сделать*; вышел на участвующую канонаду на западе – только тревога. Сухой ветер с юга. Невструева вернулась из Киева. К ней пришел командир. Обедал с аппетитом. Помидор на завтрак. Шпакович охотясь в 11 часов смотрел и слушал пушечную пальбу (по его соображениям верстах в 10 от нас). Бережков полагает, что это наступление бывших – и долго не мог заснуть. В событиях все чуть-чуть встревожены. Что-то неладное серьезно [...]. Мимо собора [63] на базар к нескольким [...]. Опять конница с леденящей музыкой.
- 8,+ В целом небо безоблачное. На Бородавкиной улице [64] дом *сгорел* от пожара (там, где были склады Йоффе [65]). Беспокоит сердце – перемена в воздухе? Бережкова не видно. Максим тревожит нас (всех мужиков задело; больше спорят [...]); в Чернигове близ 80-ти *вёрст* был Майборода: вероятно оставлено [...]; в виду *этого* надо будет совсем скоро сдать флигель. В.Фохт [66] *показывал* декларацию Добровольческой Армии. Нужно прийти спросить. Ф.С. об ограблении [...] вечером. В городе [...]

- обозы и артиллерия. Звёздная тёплая ночь, с юга зарницы: слышал гром; дождик. Сновидения: я в Лондоне, в [...].
- 9,1. Солнечно и ветрено. Вересочь [67] оставлено и 6 орудий, Веркеевка [68] захвачена была, а в Носовке сахарный завод; стихло наступление с севера. Максимович и Заболоцкий уехали. Жители спешно [...] постели и т.п. в центре города. Меня институт *направил* к коменданту на вокзале. Канонада на севере и западе. У Института пусто. С Фохтом и Майбородой беседовали в саду о злобе дня. К вечеру будто прибыло из Бахмача подкрепление (1000 человек). *Meditatis mortis...* Вечером зашел за [...] (Голобородько) [...]. В Киев идут через Бахмач, Курск взят. Шкур[...] в [...]. Спал не раздевавшись, встал в 3 часа, окончательно ок. 6. Небо укрыто тучами.
- 10,2. Канонада с запада, севера и востока. Дождь. У институтских тревога. Слова Дуброницкого [69] и Максима. Интересующее сообщение наконец [...] можно вопросы, кроме Института. Интересное сообщение Максима о новоприбывших воинских частях (много де оружия крупного). На вокзале почти пусто. № «Киевлянина», место про Рязань и Воронеж [70]. Под вечер частая канонада на западе. В библиотеке была дрожь от [...]. Сало было по 100 р. Ночью произвели тревогу коты с Магерок [71] – в передней (кладовке). Пр[...] - кор[...].
- 11,3. Хорошая погода, но мокро. Базар редкий; хлеб 20 р., сало 160 р., за молоко 30 р. На севере частая канонада началась ок. 12 пополудни и продолжалась часов до 4. Дома спрашивали о флигеле, сообщил, что это объяснение привычное и откровенное. У Смирнова. Сообщение о Курске.
- 12,4. Прекрасная тёплая погода. Хорошая погода. На базаре хлеб 25 р. [...] (не сильная – жидко отдельно везде); на западе – Винклер. У института справки о текущих событиях у Добиаша; [...] студента (офицера) увезли в Таганрог: будто красные партизаны навсегда *остановили* наступление Деникина, прибыло подкрепление. Перед обедом едва слышны на севере отдельные выстрелы. Кавалерист просил яблок (и спрашивал нет ли по близости содержащих корову...). Что это? [...], что обеспокоен; другой справлялся об Иржавской... Смирнов приходил утром. Взял от Семёна станок пилы и немного работал топором и пилой. Нашёл и [...] «Книгу [...]». Оказывается, взяли коридор у [...]. Что это? Разграбили доски [...]. Что это? [...] старух на базаре 1905 г. и недавно какой-то на Магерках. Смирнов несколько исправил эти [...] часов в 5 вечера. Канонада на севере, бои значительно ближе – длилась довольно долго. Около зари стреляли с вокзала на Синяки [72]. Еврейские праздники [73].
- 13,5. Пасмурно. За весь день слышно [...] от выстрелов. На базаре: хлеб 25 р., фунт подсолнечного масла 60 р., молоко 25 р. Максименко (сын молочницы) выкосил оставшуюся траву, а гонорар: с тестем спилили, распилили и порубили небольшой клён. Спрашивал солдат о Евреях. Грабежи: ограбили Майбороду. Молчат – определённо удружили?
- 14,6. Хорошая погода. С севера разборчиво слышен был пулемёт. Во время обедни пушечные выстрелы на западе – [...], казалось совсем близко, зажгли

- что-то в Женском монастыре [74] и ещё где-то. Дама, прятаясь на флигеле, сообщила, увидев офицера, что в событиях больше не видит Нежин, как своё убежище, а по словам Ю.В.Заболоцкого, они очень недовольны Нежином и пожары сделали его *невыносимым*. Утверждён приказ касательно грабежей. Трибунал. Вскоре [...] отрицательно, если от лица. [...] счастье [...] не заходил?
- 15,+ Прекрасная погода. [...] после от выстрелов на севере – как бы передвигали громоздкую мебель; а под вечер отдалённые выстрелы на западе. № «Киевского Эхо» и товарищество Солохненко [75]. Майборода. Пожар на складах Гольдина [76] ... Ржаной хлеб как вкусен и полезен! Лактуха с подсолнечным маслом тоже очень хорошо. Прекрасная погода днём и ночью. Для сосредоточённой работы *рах montis* [...]. Созерцанье звёздного неба...! Можно ли в чём найти [...] души успокоенье? Байрон.
- 16,1 До полудня было слышно выстрелы на западе и севере, взяли 54 бойца. Новодворский, со слов Полоскуна, добрый офицер. Веркеевка взята накануне. Хлеб 25 р., уксус 30 р., Тихомиров М.П. [77] о Евреях... Спал не раздевавшись.
- 17,2. Утром на погоде на западе. До обеда холодновато, к полудню солнечно – молодzik [78]. На базаре: хлеб 15 р. – 18 р., *oleum helifuthum num* 65 р. фунт; вообще оживление торга и падение цен. Бухгалтерия: вчерашний бюллетень был блестящий (в Нежинском районе не врач был вовсе), но сегодня на Авдеевке [79] [...]. Ночью заморозок, но салат и помидоры уцелели.
- 18,3. Хорошая погода. Хлеб 10 р. День без выстрелов... У Новодворского. Спал одетым нераздевавшись – не спокойно; как будто [...] в оконечностях. Пилили деревья и рубали дрова.
- 19,4. Хорошая погода. Ночью озноб и утром тоже при температуре 37,3, надо полагать – от пилки и рубки. Порошок хинина по указанию Максима Васильевича Малеванского [80], прописал горчичники, слабительное и пилюли. Ночью был горяч. Состояние к утру лучше, температура понизилась до 36,7. Хлеб 5 р. и т.п. Без выстрелов.
- 20,5. Припадок [81] [...]. К вечеру озноб, температура 37,4; ночью горячка; немного потел. Сновидения: [...] речь Сребк[...] [82], речь Лянгона; [...].
- 21,6. Язык белый. Температура 36,4. Хинина 6 грамм. Приходил врач Станкевич, сообщил о взятии Вересочи. Иржавской – о квартире. Ночью было немного легче предыдущего.
- 22,+ Температура 36. Принял хинина 3 грамма. К 12 часам температура поднялась, начался озноб, а вечером температура поднялась до 38. Ночью до 12 горячка, после 12 слабее.
- 23,1. Язык белый. Прекрасная погода. Температура 36,4; есть аппетит. Малеванский. Жалование за 2 месяца [...] близ 3700 р. Небольшая часть солдат [...] со знаменем проследовала главной площадью в городе [83].
- 24,2. Спал долго, под конец вспотел. Температура утром 36; язык [...]; чувствительность. Утром слышались [...] отдельные пушечные выстрелы. Прекрасная погода. Оказалось, что аэроплан бросил 2 бомбы на

- Обжаровщину [84] ... Температура ок. 5 часов вечера 36,5. Купил начатую пробирку хинина, уехал с тем на Чернигов [85].
- 25,3. Температура 1) 36,2, 2) 36,4, язык лучше, шум в голове; давление около ложечки. Хинина 3 грамма, мышьяк 2 р. [...] Кириллов: настоял на Чернигове. 3 харьковские газеты. Вернулись Заболоцкие и Максимович доселе. Воронеж заняла Добровольческая Армия, Моргун – поляками. Спал не раздевавшись.
- 26,4. Пасмурно, проснулся при пушечных выстрелах. Температура 36,7, шум в голове, большая чувствительность и тревожность настроения... Булка 2 сорта 17 р., яблок ½ фунта 10 р., лимон (малый) 16 р. Спал не раздевавшись, множество сновидений.
- 27,5. Пасмурно, холодновато. Температура 36,5. Хлеб ржаной 10 и 9 *рублей*, пшеница 2 сорта 15 р., но сало, масло дороги, олей – тоже (100 р.). Наконец-то дождь. Заметно ещё мало желтизны на деревьях; надо же, увяданье природы будет пышное. Вернулись Тихомиров и Ляскоронский. День, кажется, без выстрелов? Борис с [...] уездная коно[...]. Всё ещё нездоровиться; вечером температура немного выше 36; пульс и сердце не нормальные. Крайне исхудал; нужно усиленное питание.
- 28,6. Спалось плохо; сновидения. Температура 36,3. До обеда было потревожнее ([...] и сердце болело), а после обеда стало лучше.
- 29,+ Дождь и пасмурно. Кушал помидоры, но тошнило и прочее в 9 часов вечера. [...] негода (пасмурно), но [...] лучше. Ляскоронский: о Киеве и о диспуте Смирнова, о вакансии для Ляскоронского и ценах дня; Козятин взят. У нас де едва ли будет занято; картины возвращены – Борис с солдатами. Чернигов взят. Ряд сновидений: объяснения [...] при присутствии и каких-то ведут, и о квартире и квартирантах...
- 30,1. Язык лучше, лицо бодрее. Ночью был морозик. Температура утром 36,8 и беспокоит в [...] сердце; гудит в голове.

Октябрь

- 1,2. Сердце беспокоило. Бережков, Кириллов, Блин[...] М.П. Именины М.П.
- 2,3. Сердце беспокоило. Госпожа Сеник о квартире. Фохт: тревожный слух о Киеве... Смирнов возвратился?! Добровольно. Сновидения: между прочим возвращено [...] как-то голову и поезда – кошмарно!
- 3,4. Солнечно. Студенты (пор[...]) сообщили о Киеве, что половину восстановлено. Сновидения: революция в Киеве.
- 4,5. Лактуха и квашеная капуста. Вечером граммофон; полночи почувствовал простуду (днём был в огороде); пропотел *на* солнце и согрелся.
- 5,6. Солнце ½ *дня*. Гриневич о квартире. Смирновы вернулись?! На конференции не было. Эр[...] с соотв[...] он[...].
- 6,+ Иней, солнечно. М.Э.Фохт [86] – сообщение о Деникине и о Киеве... Тревожно. Кто-то вернулся в Нежин из Киевской стороны пешком... Вышел в огород собрать помидоры, но оказалось, что поспело за несколько *дней*

всего 37; принял [...]. Максимов [87] о [...] за [...] сообщил, что поезд отошел в Киев-Пассажирский и завтра восстанавливается нормальное сообщение. М.Э.Фохт – сообщила *это* Смирновым. Эр[...] с соотв[...] он[...].

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, спр. 412, арк. 9-10зв.
Оригінал. Рукопис.

1925 год

Desiit annus vitae meae atrimus visi
17 qui Sequitur erit atroior

Январь

- 1, четверг Кириллов. Сновидения: 1) кошмар – я под выстрелами; 2) у меня какой-то молодой Турцевич с детьми (мальчиками).
- 2, *пятница* Оттепель. Справка об апелляции в Суде и милиции [88]. Купил воз дров за 2 р. 10 коп. Осталось в наличности ок. 2 р., не считая серебра. Анна Семеновна [89] заплатила за мои часы 2 р. *Idee fixe*, тоска, меланхолия. Сновидения: видел Иосифа в Мозыре [90]. Соб[...] читал с хоч[...] ... др.
- 3, суббота Оттепель. У подрайонного надзирателя – уже Гимназическая, №23 [91]: Попов перевёлся в Мрын [92], и теперь сдаёт должность. Скрипка – в Киеве на юридических курсах, а «Психологию масс» *изучает* в Мрыне, у учительницы. Жена Голобородька проиграла в лото 46 р., повергла нас А.Дмитриевна в плач и рыдания... Вечером в событиях наплакался. Общее давление в груди усиливается, когда шел в соб[...] канцелярию убрались. Пр[...] – ссад[...].
- 4, воскресенье Купил воз дров за 2 р. 30 коп. Грязь. Семашко о жилищных болячках – повесил замок на веранду, принял это за примирение. Е.П.Б. о похоронах жены О.Константиновича. Наличие кассы: 1 р. (серебром) и 50 коп. бумажных! Тяжело, тревожно.
- 5, понедельник Сновидения. У подрайонного надзирателя, дом Кроленка [...] у О.Р.Соколова [93] – за словесными слухами – С. говорила, что хотел купить 10 ёлок, что тут же просила пару веток на могилу отца...
- 6, вторник (Крещение, сочельник Рождества). Кириллов принёс пирожков. Фохт сообщил о ректовом дополнительном налоге. *Idee fixe* [...]. В событиях: пропов[...]. Регулярный кашель. Меш[...] веры мне добр[...] безвозвратно.
- 25/8, среда [94] В суде и Милиции – по два раза: разъяснена *необходимость* возместить небрежность канцелярии; копии апелляций вручены Божку и Замахаевой [95]. Заседание Научно-Исследовательской Кафедры [96]: конец реферата Грузинского [97]. Получил 2ой аванс

- за декабрь – 17 рублей. В Монастыре: один священник произнёс [...] возглас по-украински [98]. У ст[...] – забыться бы и заснуть.
- 9, четверг Сновиденья. Незн[...] таких дворовых Четверга сего. Галя. Розстр[...] реки. ([...]) 5 нар[...] – оттепель? 5 утра пришел и [...] и спрашивал *про* часы. 11 – сильный озноб.
- 10, пятница Разбирался с [...] переводом немного выше 34. Верёвка от Кириллова. В кишках что-то [...] не[...] продолжается.
- 11, суббота Сновидения: 1) Какой-то зоологический балет, 2) Что-то из Овидия [99], 3) Журавли.
- 11, воскресенье [100] Шмаровоз. Вечером доктор Жданов (3 р.). Вечером Штепа [101].
- 12, понедельник Открытое заявление в Губернский Суд [102]. Приняли иск.
- 13, вторник Полицейский Исправник [103]. Отправил письма Макару.
- 14, среда Бережков. В.Р.Фохт. Сновидения: я ехал в Америку с О.А.Гржимайло [104].

1925 старого стиля

- 15, четверг Написал заявление в Губернию на уплату ренты [105]. Коллизии и письма Е.Гр.Котлевич. Иосифу дать за молоток 1 р. 50 коп. Луначарский - Попутчик в Европе (по поводу пьесы Б.Шоу). Сновидения: 1) видел брата Сашу [106], 2) Студенты у меня на (ext[...]), 3) ?
- 16, пятница Idee fixe – чем это [...]?... Рекох от въздыханий сердцам моего... Совершенно невозможно ск[...] нормальное душевное настроение, кое было в 1923 и част еще в 1924...
- 17, суббота Вечером в событиях. Сновидения. Мухи ожили!
- 18, воскресенье Тепло, мухи проснулись! Вечером на собрании Месткома в Техниеском Училище [107].
- 19, понедельник Крещение. Требование уплаты за фонарь (3 р.) [108]. Сновидения. В Арсения Иосифовича.
- 20, вторник В событиях и библиотеке И в доплате прибавки мне отказано [...]

Овидий, Int. III, 13

Ecce supervacuis – quid enim fuit utile nosci ?
 Ad sua natalis tempora noiter ad est.
 Durs quid ad mosera reniebas exulis annos ?
 De[...]ueras illas impo[...] modum
 Sithicura mei velpuddor ullas ad esset
 Non netra patriam me sequerre meam.

 Titanum et aloquod nobis pac[...] potendum,

In locane redeas amplois ista, precur.

- О.К.Покровская [109]. (Воспоминания не пон[...]). Библиотека. Штепа. Покровский. Отец Иосиф и М.Гавриловна Кириллова [110] не удосужились. Жилиянова. Idee fixe – [...] ...
- 21, среда Годовщина смерти Ленина. Чёрные флаги. Жалобное заседание в Институте. Марфа Данилова. Сновидения.
- 22, четверг Солнечно, небольшой морозец. Слесарь со станком. Сновидения.
- 23, пятница Сновидения: в событиях встречал Дамаск...
- 24, суббота Приходил дурка с тем, чем [...] не доход. Вечером в событиях: Лучи песней. – Боже мой, я его уже не увижу!!! [111] Unum – locpedom!
- 25, воскресенье Татьянин день. Тревожно думать о 2 тысяче [112] – требуют [...] и пр. Администрация утверждает меня Заведующим Секцией Античной Культуры [113]. Аванс жалования за январь 17 р. Сновидения (кошмары): 1) мама умерла и затеяла истязать кого-то понемногу полов[...] в Суховичах [114] дома, 2) в мару [...] или огонёк, 3) собака и свинья (корова) хотели [...] сидящих на заборе за ноги...
- 26, понедельник Савченко-Бельский из Черниговской [115], п.28 уплатил на фонарь 3 р. Вечером на лекции Язловского. Стеник.
- 27, вторник Стеник опять не пришел! Тяжело, тревожно, досадно! Рекох от въздыханий [...]... Язловский кое-что получил Христа ради, на существование.
- 28, среда В Заседании кафедры читал мимов и отрывки, чуть зацепил Харикия [116]. Вечером читал газеты [...] и горькие слёзы. Сновидения: 1) ?, 2) моё блуждание в Риме под вечер [117].
- 29, четверг У комиссара 19 полка. Бутко [118], красный инспектор социального воспитания.
- 30, пятница Снег и туман. Комиссар не пришел. Бондаренко [119] уехала в Носовку. Исход процесса неизвестен [120]; из Мозыря нет известий.
- 31, суббота Оттепель! Сновидения: [...] и пр. похороны брата [121]. Вечером в событиях и у Ф.П.

Февраль

- 1, воскресенье Дома. Отец Иосиф. Костя взломал замок кладовки!!! Сновидения: сн[...] и др. две [...]?
- 2, понедельник Работал, а душевная тревога и тоска [...] живет и находчивее – ужас! На собрании Союза работников Просвещения – явка обязательна. Ограбление моей квартиры – с [...] замка [122].
- 3, вторник В Милиции. Милиционер составил протокол. Фохт принёс одеяло. Кое-что из украденных вещей найдено.
- 4, среда Моё чтение в заседании Кафедры [123]. Штепа принёс одеяло.

- Утешал насчёт Бондаренко. Тяжело, тревожно, нервы... Барылова [124] уехала за [...].
- 5, четверг Нервозность в знобе продолжительная и тревожность. Читал [...]. Ночью тревожно.
- 6, пятница Оттепель. Павловский [125].
- 7, суббота У Сталина [126]. Агенту сыска [127]. В событиях: много плача.
- 8, воскресенье После сновидений заболевший встал с тяжелым настроением и тоскою... Все [...] он встанет... Тяжело, тревожно, тоска – погр[...] страшно, что не справлюсь с меланхолией... Переписал анкету и программу для Кафедры.
- 9, понедельник Сновидения зареж[...] с тоски. Из комхоза [128] не пришли, от Макара вести нет. Письмо – Ляментации Анны Семеновны усилили моё нервное возбуждение. Стук в окно – кто? – взволновал.
- 10, вторник Подал докладную записку Куэсу [129]. Письмо Макара. Кириллов и Шмаровоз (виды на амбар). Потребовали к надзирателю за 1 р. Во всём таблица метрических мер с [...]. Утомление весь день.
- 11, среда С утра тоже утомление [...] (шуба тяжела). Наконец получена копия апелляции. Моя лекция не состоялась [130]. Получил жалование за январь еще 17 р. Приступил к [...] и сл[...]; [...], что его уже нет не увижу у [...] [131]. [...] ныне дам со многими слезами... Пр[...] со ссадинами – от...
- 12, четверг Кашель. Регулярный [...] раз. Кошмарные сновидения: конь бросился на меня. Я упрекнул Кириллова, что он меня не защитил, а потом Кириллова бросили в колодезь... [...] Rounе des Rounе и Самочувствие дурное, кашель не проходит за воспалением. Об Иосифе мучительно тревожно...

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині,
ф. 6112, оп. 1, спр. 460, арк. 1-2зв.
Оригінал. Рукопис.

КОМЕНТАРІ

1. Можливо з родини професора Р.А.Фохта (1834-1911), доктора класичної філології, професора НІФІ з 1875 р., на місце котрого, після виходу останнього у відставку, було обрано І.Г.Турцевича екстраординарним професором НІФІ по кафедрі римської словесності. Або з родини В.Р.Фохта (1862-193?) – науковця й архівіста, одного із засновників архіву в Ніжині, згодом наукового співробітника по секції історії античної культури Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930), де також у 1922-1926 рр. працював І.Г.Турцевич. Родинні зв'язки Р.А.Фохта і В.Р.Фохта поки не з'ясовані.
2. Ляскоронський В.Г. (1859-1928) – український історик, археолог, нумізмат; магістр російської історії, професор НІФІ (ННПІ) з 1909 р., співробітник ННДК у 1922 р., з 1921 р. – переїхав жити до Києва, де викладав у КІНО та КАІ.
3. Носівка – населений пункт і залізнична станція за 28 км від Ніжина на шляху до Києва. Носівський цукровий завод засновано 1866 р., котрий діє і донині.
4. Викликають певні труднощі встановлення цієї особи. Справа може стосуватися відразу п'яти осіб.
1) Максимович Г.А. (1877 – біля 1970) – український вчений-історик, доктор російської історії, професор НІФІ (ННПІ, НІНО) з 1909 р., колега І.Г.Турцевича по ННДК; з 1924 р. – переїхав за

станом здоров'я разом із сім'єю жити до Сімферополя, де працював в університеті (педінституті) до 1933 р., згодом переїхав до Середньої Азії, а після війни – на Північний Кавказ; 2) О.Г.Максимович (1902-1954) – син Г.А.Максимовича, також історик, у 1922-1924 роках аспірант ННДК та викладач НІНО; переїхавши до Сімферополя через півроку після батька, він працював у структурах НКО Кримської АРСР (в 1932-1934 роках – начальник відділу), в середині 1930-х років зазнав репресій, із 1937 р. почав викладати в Сімферопольському педінституті (згодом – університеті), певний час був деканом історичного факультету; 3) Малеванський М.В. (у щоденнику І.Г.Турцевича називає його по імені – Максим) – мешканець Ніжина, протягом кількох передреволюційних років працював на посаді лікаря НІФІ, гарний знайомий І.Г.Турцевича; 4) особу четвертого – Максимкова – достеменно поки не з'ясовано; швидше за все від був або одним із ніжинських знайомих професора, або одним із його сусідів; 5) те ж саме стосується і п'ятого – Максименка – сина сусідки професора, що продавала йому молоко. Відтак, тут і далі при реконструюванні тексту документа буде даватися найбільш вірогідний варіант розшифрування, відповідно до обставин.

5. Відставний професор, не зважаючи на вік, проблеми зі здоров'ям і матеріальні нестатки, продовжував постійно за можливості працювати в інститутській бібліотеці, яка, навіть, попри епізодичні новонадходження в революційні роки, непогано забезпечувала ніжинських учених матеріалом для досліджень. Знаходилася вона в приміщенні інституту (нинішнього Гоголівського корпусу НДУ іменні Миколи Гоголя), поруч із оселею І.Г.Турцевича. Власне, він і купував будинок поруч із інститутом, щоб мати можливість користуватися її фондами після виходу у відставку.
6. І.Г.Турцевич має на увазі торговий майдан у Новому місті (історичний район міста на правому березі р. Остер, що формувався з першої половини – середини XVII ст. як ремісниче передмістя), неподалік від оселі професора, біля Спасо-Преображенської церкви (1757 р.), котра знаходиться на колишній Московській дорозі (сучасна вул. Московська) [на Північ від Замку і Старого міста, що разом із Київською дорогою – аналогічно Московській, але на Південь – утворює зручну транзитну магістраль через місто, поділяючи його на дві частини – східну і західну].
7. Одна з квартиранток І.Г.Турцевича.
8. Козирівка – один із історичних районів Ніжина на правому березі р. Остер; аграрне передмістя, що орієнтовно з II половини XIX ст. ввійшло в межі міста; розташоване на Схід від Московської дороги та на Північ від Вороб'ївки (іншого історичного району Ніжина, розташованого на Північний-Схід від Нового міста).
9. Можливо І.Г.Турцевич мав на увазі частину штрафів та контрибуції, накладених місцевими радянськими органами в 1919 р. на «експлуататорів» (професор таким вважався, бо мав власний будинок і здавав кімнати, щоправда за символічну плату або за скромне харчове утримання).
10. З родини А.М.Фогеля (1852-1898), професора римської словесності НІФІ з 1883 р.; вчителя І.Г.Турцевича, котрий давав рекомендацію на переведення останнього працювати до Ніжина в 1892 р.
11. Мається на увазі загони червоних партизан, що діяли на Ніжинщині та Носівщині на чолі з М.Г.Кропив'янським у 1918-1919 роках.
12. Бахмач – населений пункт і залізнична станція за 65 км від Ніжина в московському напрямку.
13. Конотоп – населений пункт і залізнична станція за 98 км від Ніжина в московському напрямку.
14. Можливо професор мав на увазі військовополонених, можливо – заручників із числа місцевої еліти, яких брали для гарантування лояльності при ствердженні в місті кожного нового політичного режиму, цим прийомом не гребувала жодна з політичних сил революційного лихоліття.
15. Колишня квартирантка І.Г.Турцевича. Предметом розмов з нею була заборгованість з оплати проживання в будинку професора.
16. Мається на увазі наближення до Ніжина військ Добровольчої Армії А.І.Денікіна.
17. Особу не встановлено. Можливо, хтось зі знайомих або сусідів професора.
18. Відставний професор працював на власному городі поза будинком – збирав урожай ріпи.
19. І.Г.Турцевич був на науковому стажуванні в Німеччині, Франції та Італії протягом 1879-1880 та 1889-1890 рр.
20. Семенов І.І. (1865-1924) – вчений-античник; професор НІФІ, ННПІ, НІНО з 1905 р.; згодом колега І.Г.Турцевича по ННДК, керівник секції історії античної культури в 1923-1924 роках.
21. Тут і далі І.Г.Турцевич згадує родину Шпаковичів – його знайомих, мешканців Ніжина.
22. Швидше за все мається на увазі хтось із родини відомого вченого-славіста, професора НІФІ з 1881

- р., Соколова М.І. (1854-1906) або одного з його синів Соколова Б.М. (1889-1941) чи Соколова Ю.М. (1889-1941), згодом відомих українських вчених у галузі філології та мовознавства.
23. У 1918 р. І.Г.Турцевича було поновлено в званні професора після відставки за вислугою років з 1909 р. і він протягом 4 років викладав грецьку словестність у НІФІ та ННПІ; після реорганізації останнього в НІНО для професора-античника викладацької роботи не знайшлося.
 24. Мається на увазі підготовку до реорганізації в 1920 р. НІФІ в ННПІ.
 25. Знайомий чи сусід І.Г.Турцевича. Вірогідно, професор вказує на прояви побутового антисемітизму.
 26. Швидше за все – «Стельмашенко». Можливо, хтось зі знайомих або сусідів професора.
 27. Ймовірно, Микола Михайлович. Див. коментар №18.
 28. Тут під «їдальнею» І.Г.Турцевич розуміє родину, де давали приватні обіди і де він харчувався останнім часом.
 29. Тихомиров П.В. (1868-?) – професор НІФІ (ННПІ) з 1906 р.; директор НІФІ (ННПІ) в 1918-1921 рр., перший керівник ННДК. У 1922 р. разом із родиною переїхав до Одеси, де працював у місцевому ІНО (згодом – університеті).
 30. Див. коментар №4.
 31. Мати сусіда І.Г.Турцевича Максименка. Див. коментар №4.
 32. Див. коментар №24.
 33. Ніжинська гімназія вищих наук (у 1875-1920 роках – Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородько (з 1918 р. ім'я засновника закладу з назви інституту виключено)) засновано в 1805 р. та відкрито в 1820 р. за клопотання і на кошти братів І.А.Безбородька й О.А.Безбородька, а також їх племінника О.Г.Кушелева-Безбородька. Будинок інституту (нині – Гоголівський корпус НДУ імені Миколи Гоголя), побудований на правому березі р. Остер в урочищі Обідовщина (на Захід від Нового міста), виходив фасадом на Інститутську площу (або площу Безбородька), де знаходився приватний будинок професора. І.Г.Турцевич вчився (1875-1879) і працював у НІФІ (1892-1909, 1917-1920) та ННПІ (1920-1921). Також див. коментар №23.
 34. Ніжинське ремісне (з 1900 р. – технічне) училище А.Ф.Кушакевича – відкрито в 1895 р. на кошти фабриканта, золотопромисловця і мецената Андрія Федоровича Кушакевича та при дієвій і фінансовій участі його небожа, тодішнього Ніжинського міського голови, Павла Федоровича Кушакевича. Готувало слюсарів, столярів, ливарників і машиністів сільськогосподарських машин. Знаходилося на початку колишньої Київської дороги, біля Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. (зараз вул. Шевченка, біля пл. Леніна). В приміщенні училища в 1920-х роках знаходився місцьком, куди І.Г.Турцевич ходив у власних справах. Після кількох реорганізацій училище функціонує донині як Ніжинський агротехнічний інститут Національного Аграрного Університету (з 1999 р.).
 35. Миколаївський (з 1917 р. – ім. Т.Г.Шевченка) Сад (парк) закладено в 1894 р. на честь тодішнього спадкоємця російського престолу цесаревича Миколи Олександровича на місці давнього Нижнього ярмаркового майдану біля Горбу – історичного району міста XVI – I половини XVII ст., що в II половині XVII ст. увійшов до Старого міста) (на той час – Богдано-Хмельницької площі), яка знаходилася на початку колишньої Київської дороги, біля Київської Брами Ніжинського замку XVII –середини XVIII ст. відразу за будинком Ніжинського ремісного училища А.Ф.Кушакевича (зараз вул. Шевченка, біля пл. Леніна).
 36. Див. коментар №19.
 37. Кирилов А.М. (1876-?) – викладач НІФІ (ННПІ, НІНО, НДПІ) з 1910 р.; в 1934 р. зазнав репресій.
 38. Швидше за все – «Майборода». Особу не з'ясовано. Як і особу Тхоржевського. Швидше за все, знайомі або сусіди професора.
 39. Квартирант І.Г.Турцевича.
 40. Бережков М.М.(1850-1932) – російський історик; професор НІФІ (ННПІ, НІНО) з 1882 р.; колега І.Г.Турцевича по ННДК і один із його найбільших приятелів. М.М.Бережков вийшов на академічну пенсію одночасно з І.Г.Турцевичем у 1926 р. і квартирував неподалік.
 41. Гоголівська (нині – вул. Гоголя) – центральна і одна з найдавніших вулиць міста, до 1881 р. – Мостова, ще раніше – частина Московської дороги; починається від колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. (сучасна пл. Леніна), де з'єднувалася Московська та Київська дорога; названа на честь найвідомішого з випускників вищого навчального закладу в

- Ніжині – М.В.Гоголя, одночасно з закладенням однойменного скверу та відкриттям у цьому сквері першого в Україні погруддя визначному українському та російському письменнику.
42. Вірогідно з родини Добіаша А.В. (1847-1911) – доктора класичної словесності, професора НІФІ з 1878 р.
 43. Див примітку №19.
 44. Резанов В.І. (1867-1936) – учений-літературознавець, організатор науки та громадській діяч; співробітник ВУАН з 1920 р.; член-кореспондент РАН (згодом АН СРСР) з 1923 р.; викладач (з 1907 р. – професор) НІФІ, ННПІ, НІНО, НІСВ, НІП, НДПІ з 1907 р.; в 1922-1930 рр. був керівником секції російської й української мови та літератури (з 1924 р. – секції історії російської та загальної літератури) ННДК, з 1923 р. – також керівником кафедри загалом.
 45. Грузинський О.С. (1881-193?) – український літературо- та мовознавець; співробітник ВУАН з 1922 р.; професор НІФІ, ННПІ, НІНО з 1913 р.; дійсний член ННДК протягом усього час її існування. У 1925 р. переїхав працювати до Харкова; зазнав переслідувань через перебування в окупованому німецькими військами, після війни працював у Києві.
 46. Мається на увазі резерв Червоної Армії, перекинтий із Поволжя для зупинення наступу Добровольчої Армії генерала А.І.Денікіна в напрямку Ніжина в серпні 1919 р. Полк розташувався табором на Інститутській площі (до 1921 р. мала також назву площа Безбородька), що прямо перед будинком професора. На цій площі, з огляду її розмірів та не торгового призначення, а також близькістю до будинку інституту, де зазвичай розміщувалися командування; розташовувалися військові кожної з армій, що на той час захоплювала Ніжин. Незалежно від політичного забарвлення, солдати «грішили» на реквізиції майна місцевих жителів, в першу чергу, тих, хто жив на площі та поблизу. І.Г.Турцевича було пограбовано невідомими в червні 1918 р., а потім солдатами Добровольчої Армії, під час їх відступу в листопаді 1919 р.
 47. Судячи зі свідчення знайомого І.Г.Турцевича, що висловлені далі в щоденнику, – один із офіцерів, що приймали участь у боях на чернігівському напрямку в серпні 1919 р. Швидше за все, на боці Червоної Армії.
 48. Вірогідно частина якоїсь назви від count (двір).
 49. Квартирантка І.Г.Турцевича. Стосунки професора з нею були досить напружені. В 1924 р. він спромігся її виселити зі свого будинку лише через суд. Очевидно зневажливо називаючи її «фрау Руд» І.Г.Турцевич намагався підкреслити якісь риси її характеру чи зовнішності.
 50. Квартирант професора, що жив певний час у флігелі біля його будинку та працював в НІФІ теслею. Один із не багатьох квартирнаймачів, з котрими І.Г.Турцевич підтримував добрі стосунки. Особливо після переселення від професора.
 51. Мається на увазі залізничний вокзал, що розташований за 5 км від сучасного центру міста на тодішній південній окраїні Ніжина.
 52. Від початку навчання в Санкт-Петербурзі, потім у Ніжині і до часу своєї смерті І.Г.Турцевич постійно листувався зі своїми рідними, що гарно відображено в епістолярній частині його особового фонду у ВДАЧОН. Серед листів від родичів чимало листів від сестри Хіонії Хлебцевич та її доньки Віри з Мозиря.
 53. Особу не з'ясовано, за винятком того, що вона була вчителькою з с. Івангород, як вказує сам професор. Івангород – населений пункт за 42 км від Ніжина неподалік від м. Ічні.
 54. Професор вказує на покражу родини на власному городі. Через постійні дрібні крадіжки, здебільше дітьми, І.Г.Турцевич постійно конфліктував із сусідами. В умовах безладу громадянської війни побутові крадіжки стали звичним і повсякденним явищем.
 55. Магерська вулиця (або Широка Магерська, Широкомагерська) проходила неподалік від оселі професора; з'єднувала собою Московську дорогу та Кручу (один із історичних районів міста на правому березі р. Остер). Див. також примітку №60.
 56. Сусід І.Г.Турцевича.
 57. Радість із приводу повернення в користування професором одного з приміщень власної оселі можна зрозуміти, зваживши, що радянською владою частину цих приміщень було передано для «тимчасового» проживання осіб пролетарського походження, багато з котрих вперто не бажали ані платити за проживання, ані виселятися, навіть після закінчення терміну квартирнаймання. Самому ж ученому було залишено дві кімнати та кухню. І він безрезультатно протягом наступних 20 років намагався повернути собі бодай одну кімнату у власному ж будинку.

58. Круча – один із історичних районів міста на правому березі р. Остер; аграрне передмістя на Північ від Обідовщини (урочища, на території якого розташовано будівлі вищого навчального закладу в Ніжині), що кінця XVIII ст. ввійшло до території міста.
59. Див. коментар №59.
60. І.Г.Турцевич страждав на катар легень з кінця XIX ст.
61. Можливо з родини П.О.Заболоцького (1877-1918) – викладача НІФІ з 1900 р., з 1912 р. – директора Ніжинської чоловічої гімназії.
62. І.Г.Турцевич наприкінці 1910-х – в першій половині 1920-х років досліджував історію масових (громадських) видовищ в елліністичному Римі за «Апологією мимів» римського автора II ст. н.е. Харікія.
63. Миколаївський собор (1658-1663) розташований на центральній торговій площі міста, що розташовувалась поруч із Ніжинським замком XVII – середини XVIII ст. на території Старого Міста (сучасний Старий Ринок, сквер ім. М.В.Гоголя, пл. Марії Заньковецької та вул. Подвойського). З його побудовою від єдиної торгової площі виокремилася її західна частина, яка отримала назву Соборна (перетворена на паркову зону частково наприкінці XIX ст., остаточно – після II Світової війни). Східна частина – власне Торгова площа – зберігала статус торгово-економічного й адміністративного центру міста до 1926 р., коли до будинку готелю Ніжинського чоловічого Благовіщенського монастиря (на розі Гоголівської та Київської вулиць) було перенесено окружний виконком. Адміністративний центр, відтак, змістився до новоствореної пл. Франка (на місці колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. (нині – пл. Леніна)).
64. Бородавкіна (Бородавчина) вул. (нині – Таращанська) починалася від Магерської (Великої Магерської) вул. неподалік від оселі професора.
65. Один із ніжинських підприємців початку XX ст., що належав до досить сильної у Ніжині єврейської общини.
66. Див. коментар №1.
67. Вересоч – населений пункт за 44 км від Ніжина на шляху до Чернігова.
68. Веркіївка (з 1945 р. – Вертіївка) – населений пункт за 10 км від Ніжина на шляху до Чернігова.
69. Вірогідніше, Доброніцький І.М. – гарний знайомий І.Г.Турцевича; його колега по НІФІ.
70. Зацікавленість І.Г.Турцевича до подій на Північному фронті Добровольчої Армії генерала А.І.Денікіна пояснюється тим, що у Вороніжі проживав до 1921 р. (у 1921-1923 рр. він проживав у Ніжині) молодший брат ніжинського професора Осип Григорович, вчитель і художник, із котрим ніжинський професор підтримував тісні стосунки, на відміну від старшого брата Олександра Григоровича, котрий вчителював на Київщині (вірогідно в Чернобилі).
71. Магерки – один із історичних районів Ніжина на правому березі р. Остер, ліворуч від Московської дороги та на Північ від Нового міста; відомий як ремісниче передмістя з XVI ст.
72. Синяки (з 1939 р. – Григоро-Іванівка) – населений пункт за 6 км від Ніжина на шляху до Києва.
73. У Ніжині традиційно чисельною була єврейська громада, що бере свій початок з XVII ст. І.Г.Турцевич згадує про початок у 1919 р. новорічних свят за єврейським календарем, небезпідставно побоюючись можливих єврейських погромів з боку солдат Добровольчої Армії.
74. Введенський жіночий монастир у Ніжині був заснований у сер. XVIII ст. (за іншими відомостями – в XIV ст.) і діяв до початку 1920 років. Знаходиться неподалік від колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст., на території купецького кварталу (на місці колишнього фортштату XVIII ст.). Зараз знову діючий.
75. Приятель І.Г.Турцевича, до 1917 р. працював у Ніжинському відділенні казначейства, на початку 1920-х – касиром у НІФІ, ННПІ.
76. Див. коментар №67.
77. Вірогідно, син П.В.Тихомирова (див. коментар №31).
78. Можливо – білорусизм. Маєтьсь на увазі місяць-молодик.
79. Овдіївка – один із історичних районів міста на лівому березі р. Остер на Захід від колишньої Київської Брами Ніжинського замку XVII – середини XVIII ст. Знаходилася за купецьким кварталом (на місці колишнього фортштату XVIII ст.).
80. Див. коментар №4.
81. Вірогідно, цього дня у І.Г.Турцевича було загострення хронічної хвороби легень.
82. Можливо І.Г.Турцевич мав на увазі І.А.Сребницького (1850-1903) – викладача історії та географії

- НІФІ та в Ніжинській жіночій гімназії П.І.Кушкевич із 1872 р.
83. Див. коментар №65.
 84. Обжарівщина – один із історичних районів Ніжина на лівому березі р. Остер ліворуч від Київської дороги і на Південь від Бабичівки (іншого історичного району міста, котрий розташовувався південніше від купецького кварталу (на місці колишнього фортштату XVIII ст.)) на південній околиці міста. Більшу частину Обжарівщини займав комбінований поховальний комплекс: змішане православне й лютеранське Іоанно-Милостиве (або Богословське) кладовище (на місці більш ранішого Воскресенського православного козацького кладовища) та Католицьке кладовище.
 85. Про поїздки І.Г.Турцевича до Чернігова наприкінці літа чи восени 1919 р. достеменною інформації не має.
 86. Див. коментар №1.
 87. Швидше за все, мова йде про Максимкова. Див. коментар №4.
 88. Очевидно, справа стосувалася проблем професора зі своїми квартирантами.
 89. Бондаренко А.С. – одна з квартиранток І.Г.Турцевича, що жила в його будинку найдовше – з 1921 по 1936 р. (з перервами); їх відносини то розхолоджувалися, то пом'якшувалися. Своїми діями квартирантка в 1923 р. спонукала полишити квартиру професора його молодшого брата Осипа, а впродовж останніх двох років квартирування намагалася оформити фіктивний шлюб з Іваном Григоровичем, щоб заволодіти професорським будинком.
 90. Іван Григорович свого часу навчався в Мозирській чоловічій прогімназії; згодом майже щорічно навідувався до рідних місць – на шляху через Мозир; зокрема, в його особовій справі є кілька документів щодо поїздок І.Г.Турцевича до знайомих на полювання саме в мозирських краях.
 91. Вулиця Гімназійна (нині – Дзержинського) починалася з Інститутської площі, як і вулиця Чернігівська (про неї згадується далі); на розі цього роз'їзду знаходилася садиба І.Г.Турцевича. «Подрайонним надзирателем» за аналогією до дореволюційних понять Іван Григорович називає новоутворення радянської доби – голову вуличного комітету (вуличкома).
 92. Мрин – населений пункт за 20 км на Північний-Захід від Ніжина. В 1922-1933 роках у Мрині працював технікум механізації сільського господарства, де знайомий І.Г.Турцевича або отримав посаду, або навчався.
 93. Див. Коментар №22.
 94. Можливо, засідання було навмисне призначено на Різдво, з антирелігійних міркувань. Щоправда, воно й випало на середу – день кафедральних засідань. В усякому разі з огляду на збіг із релігійним святком за тогочасного політичного режиму ніхто переносити засідання не наважився б. Цілком можливо, що через це І.Г.Турцевич збився у датах, «перескочивши» через день. Але вже за чотири дні виправився – з 12.01.1925 р. датування щоденника знову правильне.
 95. Ймовірно, колишні квартиранти І.Г.Турцевича.
 96. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови, відкрита в лютому 1922 р. і ліквідована восени 1930 р. У її складі було кілька секцій, дійсним членом однієї з них – античної культури – І.Г.Турцевич був у 1922-1926 роках. Протягом останнього року також обіймав посаду керівника цієї секції.
 97. Наукова доповідь О.С.Грузинського «Щоденник Шевченка як нове джерело до історії його життя, світогляду та літературної творчості», виголошена ним на спільних засіданнях ННДК 31.12.1924 р. та 07.01.1925 р.
 98. Благовіщенський чоловічий монастир у Ніжині було засновано на початку XVIII ст. клопотаннями і на кошти митрополита, місцезбудителя російського Патріаршого Престолу Стефана Яворського. В 1920-х роках службу в головному монастирському храмі – Благовіщенському соборі – відправляли представники автокефальної української церкви.
 99. Крім викладання римської словесності, що передбачала обізнаність з давньоримськими авторами, І.Г.Турцевич вивчав творчість Овідія професійно.
 100. Див. коментар №94.
 101. Штеппа К.Т. (1896-1958) – український вчений-античник, суспільник, організатор науки, політичний діяч; випускник НІФІ, один із аспірантів ННДК, учень і послідовник, а згодом – колега і близький друг І.Г.Турцевича. Єдиний, провінційний учений, хто в довоєнний час в УСРР отримав ступінь доктор історії культури. В 1930-х роках, після ідеологічних переслідувань в Ніжинському інституті виїхав до Києва. Був репресований. Під час окупації Києва нацистами співробітничав з окупаційною

- владою, намагався налагодити наукове життя в Києві. З наступом Радянської Армії емігрував до Німеччини, а потім до США. В еміграції продовжував наукові студії, в т.ч. й українознавчі.
102. На той час губернії вже ліквідували, замість губерній і повітів було утворено округи, які в 1930 р. змінила сучасна схема «область-район». І.Г.Турцевич за звичкою «губернським судом» називає вищу за окружний суд апеляційну інстанцію в Чернігові.
103. Див. коментар №91. Ймовірно, так професор називає дільничного міліціонера.
104. Представниця ніжинського дворянського роду. Чоловік О.А.Гржимайло служив у Ніжинському окружному суді, був – як і І.Г.Турцевич – гласним міської думи, можливо його сім'я товаришувала з Іваном Григоровичем.
105. Вчений все ще не полишав спроб добитися скасування принизливих й непомірних щодо його прибутків податків.
106. Старший брат Олександр Григорович Турцевич вчителював або на Північній Київщині (в Чорнобилі), або в Мозирі, на відміну від молодшого Осипа, його стосунки з Іваном Григоровичем не були дуже тісними.
107. Див. Коментар №34.
108. Мається на увазі якась постанова місцевої влади про встановлення вуличного освітлення за рахунок жителів. Виключно радянське нововведення – в дореволюційний час це робилося виключно за рахунок міського бюджету.
109. Покровська О.К. – дружина колеги по НІФІ та ННДК О.І.Покровського (1868-1928), вченого-античника, співробітника кілької академічних установ; смерть перешкодила закінченню процедури обрання його на академіка ВУАН. У 1918 р. Олексій Іванович із сім'єю перебрався до Києва, але вже за чотири роки повернувся до Ніжина, де отримав роботу в НІНО та ННДК.
110. Див. коментар №37. Швидше за все хтось із його родини.
111. Предмет подібного емоційної сентенції не встановлений. Можливо, І.Г.Турцевич дізнався про смерть молодшого брата Осипа або старшого Олександра.
112. Борг І.Г.Турцевича за накладеними радянською владою податкам.
113. Завідуючим секцією спільне зібрання ННДК обрало І.Г.Турцевича 31.12.1914 р., 17.01.1925 р. на цій посаді його затвердив Науковий комітет НКО УСРР.
114. Рідне село І.Г.Турцевича в Речицькому повіті Мінської губернії.
115. Див. коментар №91.
116. Наукову доповідь І.Г.Турцевича «Русский перевод «Апологии мимов» Харикия» розглядали впродовж двох засідань ННДК 28.01. та 04.02. 1925 р., потім упродовж наступних двох засідань (18 та 25.02.1925 р.) розглядали нову доповідь професора «Остання глава з історії грецької драми».
117. Див коментар №19.
118. Бутко Г.Д. (1889-?) – випускник НІНО й аспірант ННДК, займався педологічними проблемами та питаннями соціального виховання; в 1924-1927 роках був інструктором соціального виховання Ніжинського окружного відділу народної освіти, потім отримав посаду директор Тульчинського педтехнікуму, в 1929-1930 роках викладав у Кам'янець-Подільському ІНО. З 1930 р. його сліди губляться на Північному Кавказі.
119. Див. коментар №89.
120. Не зрозуміло якого саме – чи по відселенню квартирантів, чи по перегляду боргів професора зі сплати податків.
121. Котрого з них не з'ясовано, швидше за все – молодшого Осипа. Див. коментар №111.
122. Чергове пограбування професора. В 1918 та 1919 р. І.Г.Турцевича було пограбовано найбільш відчутно, злодії (в 1919 р. це були солдати Добровольчої Армії А.І.Денікіна під час їх відступу з Ніжина) винесли практично всі більш-менш цінні речі. Надалі побутові пограбування були для Івана Григоровича досить «звичним» явищем.
123. Див. коментар №118.
124. Особу не встановлено. І.Г.Турцевич подає написання прізвища Барило за побутовою традицією найменування жінок.
125. Павловський І.Я. (1885-1974) – український літературознавець, випускник НІНО й аспірант ННДК, викладав у Ніжинському інституті на початку 1930-х років, був звинувачений у буржуазному націоналізмі й висланий у Казахстан; наприкінці життя повернувся до Ніжина.
126. Ймовірно мова йде про когось з ніжинських знайомих І.Г.Турцевича.

127. Про якісь «претензії» до літнього професора, що виявляв цілковиту лояльність до нового режиму, з боку невсипуших радянських органів відомостей поки не знайдено, проте, цілком можливо, тут мається на увазі розмова з представником ГПУ. Предметом розмови могли слугувати знайомі І.Г.Турцевича з-поміж представників ніжинського духовенства – саме в цей час місцеве відділення ГПУ в розпал антирелігійної кампанії виявила серед священників «запеклих антирадянщиків», арешту зазнали І.Томашівський, Є.Чехівський, Л.Нежинцев, І.Цуманов. (останнього було вислано до Курська).
128. Відділ комунального господарства при тодішньому окружному виконкомові (комунгосп).
129. Куїс М.Г. (1890-1938) – радянський політичний функціонер, у 1924-1930 роках був директором НІНО, потім ректором Дніпропетровського ІНО (з 1932 р. – університету), за звинуваченнями ідеологічних перекрученнях звільнений, репресований і розстріляний. Час його керування Ніжинським інститутом позначився з одного боку стабілізацією роботи навчального закладу, розвитком нових напрямів роботи, зокрема переходом у 1925 р. – першим в УСРР – всього інституту на Дальтон-план (лабораторно-бригадний метод), зміцненням матеріальної бази; а з іншого – кількома ідеологічними чистками, вульгаризацією викладання, «закручуванням гайок» у суспільних питаннях.
130. Ймовірно, мова про перенесене засідання ННДК, де І.Г.Турцевич мав виголосити нову наукову доповідь. Див. коментар №118.
131. Див. коментар №111.

Олександр Самойленко (Ніжин)

О.А.ДОБІАШ-РОЖДЕСТВЕНСЬКА – ВИДАТНИЙ МЕДИЄВИСТ, КУЛЬТУРОЛОГ І ПАЛЕОГРАФ-ЛАТИНІСТ

З історією Ніжина пов'язані імена багатьох видатних діячів вітчизняної науки, які безпосередньо не мали відношення до Ніжинської вищої школи, серед них, Г.Кониський, М.Бантиш-Каменський, О.Лазаревський, Ф.Вовк, В.Щербаківський, В.Різниченко, М.Нечкіна та ін. Гідне місце в цьому переліку займає Ольга Антонівна Добіаш-Рождественська, яка віддала служінню історичній науці понад 35 років. Ім'я вченої досить відоме широкому колу науковців, особливо гуманітарного спрямування, але, на жаль, в Ніжині, де вона провела двадцять років свого життя, про її зв'язок із містом знає лише дуже обмежена кількість дослідників. Про це

яскраво свідчить той факт, що в жодному з довідників, що з'явилися в останні десятиліття, що стосуються Ніжинщини чи Чернігівщини про науковця не має жодної згадки.

Народилася Ольга Антонівна в 1874 році у Харкові в чеській родині вчителя грецької мови Антона В'ячеславовича Добіаша, а вже у липні 1875 року переїхала